

ДАЛИ ГРАНИЦИТЕ СЛЕД 1989 Г. СА ПО-МАЛКО, ИЛИ ТОВА Е ИДЕОЛОГЕМА НА ГЛОБАЛИЗИРНИЯ НЕОЛИБЕРАЛЕН КАПИТАЛИЗЪМ?

Васил Проданов

Университет за национално и световно стопанство

Резюме. В статията се прави сравнителен анализ на различните типове граници в социалната система от типа на тази, която съществува у нас до 1989 г., и появилата се след това система на втория български капитализъм, интегрираща България в системата на световния капитализъм. Критикува се всекидневната идеология, че разликата между двете системи е, че при онази имаме граници и невъзможност на индивида да излезе от определени граници и най-яркият символ за това е Берлинската стена. Показва се, че при сравнение всички граници при съвременния неолиберален капитализъм са повече и една от важните му характеристики е умножаването на границите.

Keywords: borders, neoliberal capitalism, multiplication, Berlin wall, ideologem

Защитата на границите е инструмент за поддържане на съществуването на всяка саморазвиваща се система – биологическа и социална, но определена степен на откритост е също необходима предпоставка за нейното функциониране. В социалната сфера границите са средство за формиране на идентичност на определени субекти – държави, градове, групи, индивиди. Можем да разграничим множество различни социални граници: а) териториални, физически, пространствени, които дефинират политическите и икономическите общности на империи, кралства, селища и пр.; б) политически и идеологически; в) религиозни; г) статусни, между различни групи в социалната стратификация, в частност и класови, както и между бедни и богати; д) национални, етнически, културни; е) правнонормативни и пр. „Непрекъснато затворените граници биха заплашили оцеляването на една социална система в дългосрочен план, докато изцяло откритите граници също заплашват системата, макар и по различен начин.“ (Bailey, 2005: 309–310).

Границите в социалната държава и при държавния социализъм

След Първата световна война и особено след голямата икономическа криза в 1929–1939 г. капитализмът в развитите страни излиза от кризата, самозатваряйки се в силни национални граници и рязко повишавайки равнището на регулация на стопанските системи на основата на кейнсианската политика на стимулиране на потреблението. Ще стане възможна социалната държава. Това рязко засилване ще се прояви и във физическия смисъл на думата чрез телени мрежи и минни ограждения по териториалните граници, чрез паспорти и визи, ограничаващи движението на хора. Появява се масовото общество и отслабват предходните граници вътре между класите.

В един голям регион на полупериферията на световната система (Източна Европа и СССР) се обособяват и затварят групи от държави, които така се опитват да избегнат експлоатацията и асиметричната зависимост от капиталистическия център чрез държавния социализъм като модел на догонваща модернизация. Чрез създаване на централизирана държава и обобществяване на собствеността се дава възможност за концентрация на ресурси и ускоряване на развитието. Стремехът е за силно контролирани граници в едната и другата посока и евентуално контролиран внос или кражба на високотехнологични стоки от страните от капиталистическия център, които бързо се възпроизвеждат.

Социализмът идва с идеята за премахване на граници – между класи и страти, между града и селото, ръчен и физически труд и пр. Премахват се границите между частната собственост и на първо място между повече от десет милиона парчета частна селскостопанска земя. Създадена е възможност за огромна вертикална миграция на милиони хора, за промяна на техния статус, за превръщането на селяните в граждани, на хората от семейства с ниско образование или без образование в стотици хиляди инженери, лекари, учени, художествени творци, учители и т. н.

Неолибералният глобален капитализъм и неговите идеологии

Този тип капитализъм става възможен с неолибералната вълна от 70-те – 80-те години на XX век, когато намалява на ролята на държавата и нейните регулатори. Новите комуникационни технологии и особено интернет и мобилните комуникации стават технологични инструменти за преодоляване на границите. Появяват се неолиберални идеологии, които проповядват пълна свобода на пазарните взаимодействия и провеждат политика на демонтиране на социалната държава и нейните граници.

Либералното понятие за свобода, в което на преден план се извежда негативната свобода, е тясно свързано с липсата на ограничения и съответно на граници, докато социалистическата представа е свързана с позитивната свобода, възприемана чрез метафората за прокаране на път, просека към някак-

во бъдещо по-висше състояние. Неолибералната вълна от времето на Рейгън и Тачър насам извежда на преден план в глобалното идеологическо съзнание, налаганото навсякъде по света, именно негативното възприятие за свободата във вид на премахване на стени.

Падането на Берлинската стена и разпадането на бившата социалистическа общност се превръщат в символ на премахването на границите и съответно на свободата. Обявява се началото на „преход към демокрация и свобода“, което се свързва със свалянето на границите. Всичко това обаче не е нищо друго освен идеологеми на глобализирания капитализъм, заинтересован от премахването на границите за глобална експанзия на капитала. Зад тях стоят груби сметки, а те са възможности за движение на основни елементи, изгодни за глобализирания се капитал в контекста на световна система със съответен хегемон, при което печеливши от това глобализиране на движението на основните елементи на производствения процес – капитал и труд – са глобалните корпорации и световният финансов капитал със съответна транснационализираща се буржоазна класа.

Лозунгите за „падане на границите“ и неолибералните дитирамби за „свобода на движение“ и „демокрация“ за хората са идеологически параван за неограничавана от държавата свобода на капиталистическата печалба. По този начин бяха изсмукани огромната част от математици, инженери, лекари, учени от Източна Европа и бившия Съветски съюз и това е реалният смисъл на либералните песнопения за „падането на Берлинската стена“ и дошлата „свобода“. Приказките за „свобода“ и „демокрация“, които стоят зад т. нар. „хуманитарни интервенции“ или „нежни революции“, извършвани с помощта на държавите от капиталистическия център, всъщност имат зад себе си реалния смисъл на разрушаване на ограниченията за движение на капитали и извличане на печалби от всяка възможна територия на съвременния свят.

При това особеност на неолибералната идеологема за премахване на границите и свободно движение е, че тя се опира на методологически индивидуализъм, който извежда на преден план абстрактните права на атомизирания и освободен от всякакви социални характеристики, задължения, отговорности, зависимости индивид, оставяйки настрана интересите и отговорностите към общността. Правата на атомизирания индивид се превръщат във водеща абстрактна ценност, която обслужва пазарния фундаментализъм.

Рязкото умножаване на границите като реалност, скрита зад възторзите от падането на Берлинската стена и идеологемите за свободата

Реалността зад всички метафори за падащите граници и либерални идеологически възторзи пред рухналата Берлинска стена е, че днес имаме умножаване на границите и ако границата е индикатор за несвобода, днес сме по-несвободни отвсякога. Движението на капитали води до разпадни процеси

и деструкция, които имат следствия, противоположни на лозунгите за отваряне и свобода на движение. Глобализираният капитализъм е неравновесен и силно конфликтен. Глобалните пазари могат да опустошат цели страни и региони, изсмуквайки от тях квалифицирани кадри и други ресурси, и България след 1989 г. е типичен пример в това отношение.

Отслабването на суверенитета и засилването на проницаемостта на държавните граници води със себе си огромно количество нови опасности, които започват да тресат различните региони и държави. Навсякъде нараства тревогата, че човек вече не е защитен както някога. Границите стават проницаеми в нарастваща степен за трансгранична организирана престъпност, трафик на хора и наркотици, контрабанда и всякакви други опасности. Улрих Бек става човекът, който може би най-силно реагира теоретически на тази ситуация, въвеждайки две нови категории за описание на съвременните общества. Първата от тези идеи е за глобалното рисково общество, което характеризира една нова епохата на несигурността. Второто особено важно понятие е *„плурализация на границите“* от всякакъв вид – между природа и общество, знание и незнание, субект и обект, война и мир, живот и смърт, ние и другите. Това, което е ново, е премахването на пространствените ограничения за капитала и труда в процесите на глобализация. Предходните национални граници отслабват, но на тяхно място имаме поява и умножаване на всички възможни граници, с които да се стигне до сигурността (Бек, 2001). От своя страна, Бауман ще отбележи, че: *„развитата част от света се обвива с предпазната ризница от неангажираност и издига глобална Берлинска стена“* (Бауман, 1999: 98).

Навсякъде, където извличането на ресурси от останалите държави започва да носи със себе си липсата на изгоди, то се възприема като опасност и богатите капиталистически държави забравят за лозунгите за свобода на движение на хората и започват да издигат засилващи своята мощ стени по своите граници. След като лицемерно продължава да възпява падането на Берлинската стена като символ на освобождението, капиталистическият свят построи през следващите две десетилетия 24 стени между различни общества и държави, като почти всички са по-големи от Берлинската стена. След като триумфално празнуват ежегодно „падането на Берлинската стена“ и жалят убитите на нея, САЩ построиха десетки пъти по-голяма и по-охранявана стена („Тортилена завеса“), за да спрат идващата несигурност от Мексико, на която само за три години са загинали много повече хора. Подобна стена е системата от биометрични данни в документите, необходими, за да пресечеш границата. Същото прави Израел със стена между себе си и Палестина. В Северна Ирландия огромна стена разделя католици и протестанти. Европейският съюз издига границата „Шенген“ между себе си и останалия свят и за да я укрепи, Гърция се кани дори да строи огромен ров между себе си и Турция.

При това либералната идеология е, че тези граници са различни от Берлинската стена, която била израз на освобождение, защото при нея хората отивали отвътре навън, докато тук движението в повечето случаи било обратното – например при „Тортилената завеса“ между САЩ и Мексико се ограничавало движението на латиноамериканци за САЩ. Тук обаче се пренебрегват поне две неща: 1) става дума за граници и независимо от посоката на ограничаване те пречат на толкова скъпата „свобода на движение“ на неолибералите, под лозунга на която празнуват падането на Берлинската стена; 2) неолибералното лицемерие е, че те поставят и свалят стената в зависимост от интересите на богатите държави от капиталистическия център – границите са отворени за изсмукване на високо квалифицирани кадри, за „brain drain“ и грабеж за стотици милиарди долари от останалия свят, докато в същото време спират бедните и неквалифицираните, отделяйки ги в своеобразни глобализирани гета зад съответните граници.

Глобализираният капитализъм благоприятства разпадането на държави, но на тяхно място се появяват нови държави с граници помежду им. По-рано територията на бивша Югославия например бе отделена от останалите държави с обща граница, а сега вътре в нея има границите на седем държави, т. е. рязко е увеличен броят на границите. Така непрекъснато е налице разпад на държави и появата на границите на нови, по-малки образувания. Преди Първата световна война в света има около 60 държави, а сега са над 210. Типичен пример на такива разпадни процеси, за уж отваряне на границите, на край на противопоставянето е станалото с бившия СССР, където между 15 държави сега има повече и по-укрепени граници, отколкото преди това в историята на това пространство, и безусловно по-големи отколкото при социализма.

Както при всяка буржоазна революция се получава нещо съвсем противоположно на намеренията на тези, които я започват. Същото се получи и у нас след 1989 г. Говореха за „свобода“ и „демокрация“, а зад това се криеше мародерският капитализъм. Докато в края на 1989 г. и началото на 1990 г. масите по улиците у нас крещяха „демокрация“ и „свобода“, в реалното им битие почти по същото време се случи точно обратното – появиха се *решетките, железните врати, охранителните системи*, частните охранители, бизнесът с които започна да процъфтява. Приватизацията и разграбването на колективната (държавна) собственост породиха огромно количество частни граници. Ликвидацията на колективното селско стопанство доведе до това, че то бе раздробено на 14 млн. частни граници, които трудно се охраняват, и резултатът е връщането на българските села, разграбвани днес от ромски банди, към времената на кърджалийските набези.

Днес държавите все по-трудно могат да служат като граници за движението на глобалните потоци на капитал като условие за капиталистическо въз-

производство. Резултатът от това е, че фирмите, компаниите, богатите хора поемат функциите, които трябва да изпълнява държавата – появява се бизнесът с частна охранителна дейност и поставяне на технологически прегради пред опитите да бъде накърнена собствеността на частни и корпоративни субекти. У нас в този бизнес са заети около 140 хиляди души, което е повече от държавната полиция и армията, взети заедно. Те охраняват новите стени на хиляди частни обекти в страната. Падналите граници на държавата са заменени с огромно количество нови граници вътре в страната, свързани с охраната на хилядите частни обекти.

Вътре в границите на националните държави възникват *разнородни по сигурност пространства* – оградени с достатъчно системи на сигурност частни пространства, в които можеш да получиш по-добро обслужване и повече безопасност, за разлика от обичайните публични пространства. В тях е пълно с камери, охранители и охранителни системи, но можеш да бъдеш сигурен за собствеността и децата си, а всякакви просяци, бездомни и съмнителни лица просто не могат да влязат в съответната територия. На мястото на границите на националните държави като територия, на която се предлага сигурност, се появяват защитени анклавни на частни пространства за сигурност, достъпни за относително малцинство от избрани. Във всеки град има разделение на опасни и сигурни зони. Още през 90-те години на XX век в справочника на Вашингтон – столица на най-силната държава в света, се отбелязваха районите, в които е безопасно, и тези, в които е изключително опасно да ходиш сам и пеша дори през деня. Богатите могат да си осигурят материално допълнителна защита срещу рисковете в сравнение с бедните – да ползват по-сигурен транспорт, по-екологична и здравословна храна, по-добри лекарства и лекари срещу болести, да си осигурят допълнителна защита, да се затворят в специални градчета със своя полиция, която да им даде сигурност, която нямат другите. Появяват се десетки хиляди затворени градове на богатите, които са с електронни граници спрямо външния свят. Възникват най-напред в Северна и Южна Америка, където има няколко стотин хиляди такива затворени селища. У нас също се строят специално за по-богати хора. В такъв затворен комплекс живее например президентът и милионер Плевнелиев.

Когато стана президент на България, първият указ, който издаде Жельо Желев, беше за *премахването на ограниченията за жителството* в големите градове и това бе обявено като голямо постижение на свободата. Едно от последствията от това беше появата на гигантски ромски гета край големите градове, в които днес живеят около 450 000 души. По различни данни около една трета от жителите на гетата у нас не излизат от там и се изхранват от кофите. „Много роми фактически почти не напускат махалата. Във всяко гето, където и да е то, поначало се концентрира разрушителна енергия на омраза към културата на обкръжаващия полис... В тях цари културата на изолираните, отхвърле-

ните, вътрешнонепримирима с културата на доминиращите обкръжаващи. В социалнопсихологически план гетото ражда омраза, и то двупосочно – към „гетоизираните“ и към онези, намиращи се извън него.“ (Попов, 2005).

Ерозията на голямата средна класа, създадена от социализма, декласацията на милиони хора, абсолютното обедняване на голяма част от населението доведоха до нова пролетаризация и *нови класови граници*, противоречия, антагонизми, подсилвани днес от глобалната икономическа криза.

Пазарът, като ограничител и налагащ определено поведение, може да бъде по-могъщ диктатор от държавата. Степента на възможна свобода на пример на художествения творец до 1989 г. е много по-голяма, защото той има осигурен максимален потребител; сега е много по-минимална, защото трябва да се съобразява с много по-страшния фактор, какъвто е пазарният потребител, с търсенето и предлагането, което води по същество до изчезване на цели направления в културата и науката и трудно оцеляване в условията на глобална културна конкуренция. Подобна диктатура, която е много по-силна от тази например на партийната организация, имаме днес с въвеждането на пазарните ограничения върху подбора на теми, тяхната реализация, решения, ориентация при научните работници.

Умножават се нормативните юридико-административни граници на поведението на хората. Днес българинът е с много повече нормативни ограничения отколкото например по времето на турското робство. Народното събрание по времето на социализма като временен орган, който заседава два пъти в годината и приема относително ограничено количество нормативни документи, сравнено с Народното събрание след 1989 г., което има статута на постоянен орган и приема непрекъснато закони и промени в тях, като се има предвид, че в същото време голяма част от законите и нормативните документи се възприемат от Европейския парламент и европейските комисии, регулиращи с хиляди правила живота на хората. Като се вземат предвид и огромното количество поднормативни актове, приемани не само от Министерския съвет, министерствата, агенциите и всяка институция с нейните правилници, то можем да кажем, че количеството на нормативните ограничения днес е по-голямо от всякога преди в историята.

Има засилване на границите и нови граници в още едно отношение – *нормативните граници, отнасящи се до различни нарушения*, свързани с увеличаване на наказанията – тенденцията на „наказващата държава“, заместваща социалната държава, според неолибералните теоретици на държавата. В резултат на това, че всяко дребно нарушение на съответните норми получава жестока санкция, САЩ са страната с най-голямо количество затворници, като голяма част от тях работят. Общият им брой днес е около 2 400 000 души, което е близо милион повече в сравнение с намиращите се в Гулаг на Сталин пред 1953 г. по време на смъртта му. Бауман пише: „Броят на хората в затвора или на очакващите

присъдата „затвор“ нараства, и то бързо, в почти всяка страна. Почти навсякъде мрежата от затвори се радва на строителен „бум“. Навсякъде по света се увеличават разходите от държавния бюджет за „силите на реда и затвора – главно за действащи полицейски сили и за обслужването на затворите. Най-важното е, че пропорцията на населението, което е в пряк конфликт със закона и е субект на наказанието „затвор“, нараства с бързо темпо... Рязкото нарастване на наказването чрез затвор внушава, че има някакви нови големи части от населението, набедени поради едно или друго съображение, че са опасност за социалния ред“ (Бауман, 1999: 138). САЩ са на първо място в света по брой на затворници – там през 1979 г. е имало 230 затворници на 100 000 жители, а 20 години по-късно в началото на 1999 г. те са били 649 на 100 000. „...Щатът Калифорния, възхваляван от някои европейски социолози като истински рай на свободата, предвижда за разходи по строежа и поддържането на затвори бюджет, който далеч надхвърля цялата сума на щатските фондове, предназначени за всички висши учебни заведения. Затварянето е върховната и най-радикалната форма в пространствено ограничаване.“ (Бауман, 1999: 139,130).

Умножават се културно-идеологическите и символните граници. Разпадането на единните идентичности (югославска и съветска) доведе до формирането на десетки нови граници в идентичностите, противопоставяния, изобретяване на истории и политики на паметта, омраза и конфликти. Антициганските протести, антиемигрантските нагласи и етническите дистанции и у нас, и в Европа са индикатор за тази тенденция. Имаме процеси на десекуларизация и завръщането на нови религиозни граници. Неслучайно се говори за „сблъсък на цивилизациите“ и нови цивилизационни граници. От една партия за всички и морално-политическо единство до 1989 г. се премина към 400 партии, към стигматизация на социални групи, противопоставяния и омраза, разпад на социалния капитал и към познатата констатация на Хобс – „човек за човека е вълк“ и враг. От външния образ на един враг се премина към множеството вътрешни образи на врага. Броят на политическите уволнения след 1989 г. е много по-голям отколкото след 1944 г.

В момента в публичното пространство има борба на два типа идеологии за свободата и границите. Първият е описан от Достена Лаверн в нейната предизвикала огромно внимание книга „Експертите на прехода“ (Лаверн, 2010), разкриваща либералните мозъчни тръстове, финансирани главно от САЩ у нас, играещи ролята на идеологически апарати на глобализирания неолиберален капитализъм. Другият тип са протестни движения като „Възмутените“ и „Окупирай Уолстрийт“, „Окупирай Лондон“ и т. н., пред които излизат като оратори знаменити интелектуалци като Славой Жижек, Д. Стилгийц, Пол Кругман, А. Негри, Д. Хардт и пр. В този тип се формират различни идеологически пространства и различни интерпретации – както за това, какво представляват границите, така и за това, какво представлява „свободата“ без граници.

ЛИТЕРАТУРА

- Бауман, З. (1999). *Глобализацията. Последниците за човека*. С.: ЛИК.
Бек, У. (2001). *Световното рисково общество*. С.: Обсидиан.
Лаверн, Д. (2010). *Експертите на прехода*. С.: Изток-Запад.
Попов, М. (2005). Затворени и враждебни. В: *Монд дипломатик*.
Bailey, Kenneth D. (2005). General Systems Theory (pp. 309-310). In:
Ritzer, G. (Ed.). *Encyclopedia of Social Theory*. Vol. 1, Thousand Oaks.
London: New Delhi: Sage.

ARE THE BORDERS AFTER 1989 LESS OR IT IS AN IDEOLOGEME OF THE GLOBALIZED NEOLIBERAL CAPITALISM?

Abstract. The article makes a comparative analysis of different types of borders in the social system until 1989 in Eastern Europe and later in the system of the second Bulgarian capitalism, integrating Bulgaria into the system of world capitalism. It is criticized the widespread common ideolgame that the important difference between them is that the system before 1989 put borders and it had been much more difficult for people to cross these borders. The most vivid symbol of the borders in the time of socialism is the "Berlin Wall". The idea is that all borders characterizing contemporary neoliberal capitalism are more then they were 25 years ago. One of its important features is the proliferation of different kind of borders.

Prof. Vassil Prodanov, DSc

✉ University of National and World Economy
1700, Sofia, Bulgaria
E-mail: vkprodanov@gmail.com